

**ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИЙ ЗВ'ЯЗОК
НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В РОКИ ПРАВЛІННЯ ОЛЕКСАНДРА ІІІ
(1881–1894 рр.)**

На основі джерельних, в т. ч. й архівних матеріалах, в статті розглядається розвиток галузі зв'язку в Російській імперії в роки правління Олександра ІІІ. Особлива увага приділяється поштово-телеграфній реформі 1884-1885 рр., а також особливостям її проведення на території півдня України.

Ключові слова: *пошта, телеграф, реформа, поштово-телеграфний округ, поштово-телеграфні установи.*

Існування зв'язку, як засобу комунікації, обумовлене самим існуванням людської цивілізації. Зміни в умовах життя і діяльності людей неминуче призводили до змін засобів і способів зв'язку, до їх технічного вдосконалення. Актуальність питання полягає в тому, що еволюція вітчизняної пошти безпосередньо пов'язана з розвитком історичних подій в Україні. Без знання історії зв'язку доволі складно повністю відтворити як картину початкової стадії переходу нашої країни від доіндустріального до індустріального суспільства, так і політичну історію нашої держави.

Модернізація, в яку Російська імперія вступила в ХІХ ст., була складним комплексним процесом, який охопив економічну, соціальну, правову, політичну і культурну сфери життя суспільства. Модернізація зробила необхідною революцію в засобах зв'язку. Традиційна система передачі повідомлень на відстані вже не могла задовольняти темпам розвитку торгівлі і промисловості, потребам оборони і управління державою. Цим пояснюється та увага, яку російський уряд постійно

приділяв розвитку поштових, а згодом і телеграфних установ в імперії. ХІХ століття, таким чином, висунуло перед галуззю зв'язку масштабні завдання щодо вдосконалення комунікаційної інфраструктури і повсюдного впровадження нових поштових і телеграфних послуг.

На період правління Олександра ІІІ припало проведення останньої і найважливішої в імперській системі зв'язку поштово-телеграфної реформи 1884-1885 рр. Дослідники, які вивчали дане питання (В. Бізіна [6], І. Дзюбін [17], В. Кофман, Р. Калін [22], В. Мухін [28] та ін.), розглянули основні положення згаданої реформи. В той же час не отримали належного висвітлення результати реформи і особливості проведення її на півдні Російської імперії, що був одним із найпотужніших промислових регіонів імперії і сприяв розвитку зв'язку як в середині держави, так і з багатьма іноземними країнами. Саме цю прогалину намагається заповнити автор статті.

Поштова реформа 1830 р. запровадила точну регламентацію поштової служби та єдиний для всіх структурних підрозділів порядок виконання поштових операцій, визначила структуру поштового відомства на декілька десятиліть. Прогрес у розвитку галузі зв'язку був викликаний появою телеграфу. Однакове у своїй основі призначення пошти і телеграфу – пересилання кореспонденції, мало призвести до нових змін у центральному управлінні і в структурі місцевих закладів зв'язку. В основному ці зміни були направлені на об'єднання поштових і телеграфних установ, які до 1864 р. мали різне підпорядкування. У той час як поштове управління підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ, управління телеграфом було доручено Управлінню шляхів сполучення і публічних будівель [25, с. 17].

У подальшому, коли значення телеграфу як засобу зв'язку розширилося і телеграфні лінії об'єднали всі губернські і більше 80 повітових міст Російської імперії, було визнано доцільним поштові і телеграфні установи об'єднати в одному

відомстві. 17 грудня 1864 р. був виданий указ про передачу Телеграфного управління із Головного управління шляхів сполучення Міністерства внутрішніх справ у підпорядкування Поштовому департаменту [6, с. 39]. Однак об'єднання поштових і телеграфних установ на той час себе не виправдало, і в 1874 р. створені поштово-телеграфні установи були знову роз'єднані, але думка про злиття установ не була залишена [39, с. 569]. Докладне вивчення даного питання призвело до думки, що найбільш успішно об'єднання поштового відомства з телеграфним було проведено в Німеччині, де реформа була розпочата не з нижчих установ, а з центральних органів обох відомств і потім вже розповсюджувалася на місцеві управління і підпорядковані їм установи [17, с. 9-10].

До часу проведення нової реформи мережа державного телеграфу Російської імперії нараховувала 90935 верст ліній і 168501 версту дротів з 1372 телеграфними станціями [26, с. 199]. До найбільш видатних будов (із 21-ї по всій Російській імперії) в Україні назвемо такі лінії: Бахмут – Луганський завод, Полтава – Ромни, Нікополь – Берислав, Маріуполь – Ясинувата, а також підвіска додаткових дротів на лінії від Санкт-Петербурга до Києва [26, с. 200-203].

Значні розміри нових телеграфних будов і складне фінансове становище Державного Казначейства, знову поставили перед урядом питання про з'єднання телеграфних установ з поштовими, для можливого перетягування коштів із поштових прибутків для побудови нових телеграфних ліній. При цьому зазначалося, що цілями з'єднання пошти і телеграфу були: по-перше, економія у витратах по утриманню в одних і тих самих місцевостях однієї поштово-телеграфної установи замість двох окремих; по-друге, покращення матеріального становища службовців без обтяження скарбниці новими витратами; по-третє, досягнення єдності в діях і розпорядженнях по поштовому і телеграфному відомствам; по-четверте, зручність для осіб, які користувалися послугами пошти і телеграфу в сенсі можливості отримувати і відправляти

кореспонденцію із однієї установи замість двох, розташованих іноді в різних кінцях міста; по-п'яте, як результат всієї реформи – широкий розвиток мережі поштово-телеграфних установ, який би спривдів розвитку економічного життя країни і сприяв покращенню її фінансового становища [39, с. 579].

У зв'язку із вищезазначеним, в 1882 р. вийшла постанова Державної Ради про об'єднання, у вигляді досвіду, місцевих поштових і телеграфних установ. 22 травня 1884 р. Поштовий і Телеграфний департаменти були об'єднані в нову установу під назвою Головне управління пошт і телеграфів (ГУПіТ), яке залишилося у підпорядкуванні міністра внутрішніх справ, але було підпорядковане начальнику ГУПіТ, з наданням йому розширених прав директорів Поштового і Телеграфного департаментів [8, арк. 2–3; 25, с. 17–18; 31, арк. 1–2].

Одночасно була прийнята думка Державної Ради від 28 травня 1885 р. про початок поступового (протягом п'яти років) перетворення місцевих поштових і телеграфних установ в об'єднані поштово-телеграфні установи. Вся імперія була поділена на 35 поштово-телеграфних округів, на чолі яких стояли начальники. На місцях утворювались поштово-телеграфні контори і відділення, які в своїй діяльності підпорядковувались керівництву поштово-телеграфних округів [26, с. 199; 32, арк. 2–17].

Згідно Положення, в Україні були створені п'ять поштово-телеграфних округів першого класу і один другого. На півдні імперії були створені Одеський (ОПТО) і Кишинівський (КПТО) поштово-телеграфні округи. До КПТО увійшли Бессарабська і Подільська губернії, до ОПТО – Херсонська і Таврійська. Катеринославська губернія увійшла до Ростовського поштово-телеграфного округу разом з Областю Війська Донського [34, с. 3–4]. Одночасно був визначений штат службовців. Система поштово-телеграфних округів проіснувала до 1917 р. [25, с. 18].

Всі установи поштового-телеграфного відомства в імперії були у підпорядкуванні міністра внутрішніх справ. Загальне управління цими установами було довірено начальнику ГУПіТ. Місцеве завідування поштовою і телеграфною частинами зосереджувалося в губерніях – в Управліннях поштово-телеграфних округів [26, с. 200]. Кожному округу підпорядковувалося від 30 до 70 контор у губерніях і повітах разом з їх низовими відділеннями [28, с. 63]. Після закінчення перетворень до початку 1888 р., майже всі телеграфні установи Російської імперії були з'єднані з поштовими [26, с. 200].

Згідно положення реформи, 1 січня 1886 р. в Одесі і Кишиневі були організовані Управління поштово-телеграфними округами [14, арк. 56–61; 34, с. 4]. Начальником ОПТО був призначений М. Маєвський [9, арк. 79], начальником КПТО – Т. Терлецький [1, с. 15–16]. Управління ОПТО знаходилося в Одесі на розі Ніжинської і Гулевої вулиць. Саме там знаходилася і головна телеграфна станція. Відділення телеграфної станції розміщувалося на розі Пушкінської і Ланжеронівської вулиць, 9 [23, с. 362]. Управління КПТО, до якого відносилися поштово-телеграфні контори і відділення Кишинівського, Бендерського, Оргіївського, Сороцького, Белецького, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів, знаходилося в Кишиневі на розі Київської і Шпитальної вулиць [1, с. 90].

На начальника з'єднаної поштово-телеграфної установи покладалась обов'язки по нагляду за правильним і своєчасним ходом кореспонденції і точним виконанням службовцями обов'язків як по поштовій, так і по телеграфній частинам [15, арк. 23-24].

Найбільшої уваги в розвитку поштово-телеграфної справи на півдні України було приділено Таврійській губернії, а саме таким значним її містам як Сімферополь, Севастополь, Ялта,

Феодосія, що було пов'язано з інтенсивним відвідуванням краю туристами, відпочиваючими, членами царської родини. У 1884 р. поштово-телеграфна контора в Сімферополі знаходилася на місці сучасного скверу ім. 200-річчя Сімферополя [41, с. 10]. Начальником поштово-телеграфної контори був призначений І. Дмитрієв [27, с. 37]. Поштовим відділом керував В. Ракитин, телеграфний відділ очолював О. Моїсєєв [2, с. 8-9].

Поштова кореспонденція в конторі приймалася в будні дні з 8 год. ранку до 2 год. дня, крім святкових днів, по неділях – з 9 до 11 год. ранку. Телеграми приймалися цілодобово. Для телеграм в Алушту, Балаклаву, Великий Ламбат, Гурзуф, Євпаторію, Саки і Ялту був установлений міський тариф – по одній коп. за слово. При конторі працювала ощадна каса і приймалась передплата на періодичні видання [3, с. 195].

Поштово-телеграфні контори в Херсонській губернії почали відкривати відразу після проведення реформи. З цього часу у міській поштово-телеграфній конторі приймалися і пересилались листи, рекомендовані відправлення, бандеролі, посилки, грошові перекази по пошті і телеграфу [29]. Поштово-телеграфна контора в м. Миколаєві розміщувалася на розі вулиць Спаської, 18 і Наваринської. Начальником контори був призначений В. Іванов, помічником – І. Булле [4, с. 27–31].

“Адрес-календарь одесского градоначальства на 1885 год” інформував про те, що в Одесі, крім прикордонної поштової контори на вул. Катерининській, працювало два поштових відділення. В січні 1886 р. Одеська прикордонна поштова контора була перейменована в поштову контору і із підпорядкування одеського поштмейстера перейшла у підпорядкування ОПТО [22, с. 15–16]. В цьому ж році в місті була відкрита міська телеграфна станція [33, арк. 1–9]. Серед начальників одеської поштової контори відомими є І. Кочнев і І. Нікіфоров, серед начальників телеграфної контори – А. Васильєв [5, с. 53].

Кількість кореспонденції, яка відправлялася і отримувалася в Одесі, була значною. Так, у 1891 р. було відправлено внутрішньої кореспонденції – 605 млн., міжнародної – 1,5 млн.; отримано 4,5 млн. внутрішньої кореспонденції і 2 млн. міжнародної [22, с. 16].

За підрахунками автора, в 1893 р. кількість поштових і поштово-телеграфних установ у Херсонській і Таврійській губерніях складала 180, у Бессарабській губернії – 25, в Катеринославській – 45 установ [16, арк. 218–221; 37, с. 1–945; 38, с. 1–27].

Підсумовуючи результати поштово-телеграфної реформи 1884-1885 рр., потрібно вказати на позитивні і негативні моменти, які слугували покращенню або, навпаки, гальмували подальший розвиток зв'язку в Російській імперії взагалі і на півдні України, зокрема.

По-перше, поштово-телеграфна реформа, після невдалої спроби в 1865 р., була проведена через 20 років, на що вплинули позитивні результати проведення подібної реформи у Німеччині, хоча спосіб її проведення в Російській імперії корінним чином відрізнявся від цієї країни. У Німеччині приводом до перетворення хоча і слугувало бажання усунути дефіцит у поштово-телеграфній справі, але на перше місце ставився розвиток самого зв'язку, для чого всі поштово-телеграфні прибутки йшли на його покращення, а тільки надлишки віддавалися в Державне Казначейство. В Російській імперії реформа була проведена в той час, коли фінансове положення держави було не стійким і тому в першу чергу почалося скорочення витрат на дану галузь, а не усунення дефіцитів від поштової регалії [40, с. 694].

По-друге, діяльність поштово-телеграфного відомства у справі відкриття нових установ зводилася у період проведення реформи, головним чином, до відкриття телеграфних установ у місцевостях, де вже існували поштові установи. Як результат, кількість телеграфних станцій, хоча і була невеликою порівняно з чисельністю населення імперії, зростала,

однак, на 4,3% на рік, тоді як кількість поштових установ всього на 1,7% на рік, значно відстаючи від розміру природного приросту населення [40, с. 650].

По-третє, фінансовий ріст поштово-телеграфного зв'язку не міг слугувати показником його дійсного розвитку, оскільки за десятиліття збільшилося не тільки народонаселення Російської імперії, потребам якого мали слугувати пошта і телеграф, але і збільшилася її територія. Якщо в 1883 р. одна державна поштова установа припадала на 34 тис. населення, то телеграфна – на 74 тис.; у 1893 р. показники були такими: на одну поштову устанovu припадало 30600 населення; на телеграфну – 51 тис. [18, с. 554].

По-четверте, при малій кількості державних поштових і телеграфних установ допоміжну послугу населенню Російської імперії надавали залізничні станції. На більшості із них приймалися і видавалися телеграми внутрішньої, а на деяких станціях і міжнародної кореспонденції. Кількість залізничних станцій з прийомом і видачею телеграм і простої кореспонденції за 1883-1893 рр. поступово збільшувалася в прогресії навіть декілька більшої, ніж для державних поштово-телеграфних установ. У 1893 р. на 3536 державних поштових установах було 2603 залізничних станції з прийомом і видачею простої кореспонденції і на 2134 державних телеграфних установах 2197 залізничних станцій з прийомом і видачею приватних телеграм [18, с. 560].

По-п'яте, порівняно з іноземними країнами, в яких були введені нові поштові операції, в Російській імперії ніяких поштових нововведень під час реформи проведено не було, а результати зводилися лише до збільшення на 22% кількості місцевостей, в яких населення користувалося поштою щоденно і скороченням їх кількості у місцях, у яких спостерігалися більш рідкісні відносини. В результаті, кількість поштових і поштово-телеграфних установ з прийомом і видачею кореспонденції виросла всього на 1,2%, тобто набагато мен-

ше, ніж виросла за цей же час кількість населення імперії. До того ж, через дорожнечу, населення не було зацікавлене у телеграфних відносинах. Таким чином, слід визнати, що населення імперії значно мало виграло від проведення цієї реформи [40, с. 665-666].

По-шосте, наслідки реформи для поштово-телеграфних службовців можна охарактеризувати як негативні. Однією із необхідних умов проведення реформи уряд вважав покращення матеріального становища службовців, але не в розмірі дійсної потреби, порівняно з окладами службовців інших відомств, а лише в межах тієї економії, яка була досягнута від скорочення кількості чинів при з'єднанні установ. У дійсності сталося так, що початкові пропозиції щодо скорочення кількості службовців були занадто перебільшені, а очікувана економія від розміщення поштових і телеграфних установ у загальних приміщеннях була поглинена необхідністю їх розширення через природний ріст кореспонденції. В результаті, загальна кількість службовців поштово-телеграфного відомства скоротилась у 1887 р. на 4,1%, а кількість роботи у них збільшилася на 24% [40, с. 665-666].

По-сьоме, поштово-телеграфна справа в Російській імперії значно відставала від провідних країн світу. Наприклад, у Німеччині на одну поштову установу припадало 1547 жителів, на одну телеграфну – 3732, тобто мережа поштових установ у цій країні по відношенню до кількості народонаселення була в 21 раз густішою, а мережа телеграфних – у 16 разів густішою російської мережі урядових поштових і телеграфних установ [40, с. 696].

Отже, складовою частиною індустріального поступу Російської імперії був розвиток засобів масової комунікації. За поштово-телеграфною реформою 1884–1885 рр. утворилися нові за своїм функціональним призначенням поштово-телеграфні установи, мережа яких ставала доступнішою для клієнтів. Результатом реформи стала фінансова економія за

рахунок скорочення старих і утворення нових посад особового персоналу. Однак у порівнянні з розвинутими країнами світу, кількість поштових і телеграфних установ у Російській імперії була надзвичайно малою і не відповідала росту державного життя і прогресу у всіх галузях людської праці і, без сумніву, гальмувала економічний розвиток імперії в останній чверті XIX ст.

Незважаючи на недосконалість і половинчастість проведення поштово-телеграфної реформи, в роки правління Олександра III подальшого розвитку і вдосконалення отримали поштово-телеграфні послуги і наступні способи перевезення та утримання пошт:

- торгова система утримання поштових станцій (у 1886 р. були прийняті нові кондиції (умови) на утримання станцій, згідно яких поштова станція віддавалася на термін до 12 років, після чого поштоутримувач або сільське товариство могли залишити її за собою на такий самий термін без торгів і за попередньою ціною) [21];

- вольні пошти (за новими кондиціями 1886 р. їх було дозволено утримувати всім бажаючим за умовою подання свідоцтва про благонадійність) [20];

- земська пошта (у 80-90-ті рр. XIX ст. працювала вже у всіх повітах півдня імперії) [19];

- морська пошта (перевозила кореспонденцію акваторією Чорного та Азовського морів за допомогою Російського товариства пароплавства і торгівлі і товариства Добровільного флоту) [7, арк. 58; 12, арк. 62; 36, с. 447];

- залізнична пошта (18 лютого 1891 р. Олександром III були затверджені зміни в Управлінні поштових перевезень залізницями (УППЗ), згідно яких керівництво перевезеннями передали у територіальні відділи, УППЗ вивели із підвітності ГУПіТ і, таким чином, по суті створили окрему структуру в поштовій справі. Всі залізні дороги в імперії були згруповані у вісім ділянок і названі “Відділами перевезення пошт по

залізницях” [40, с. 670]. Згідно списку поштових відділень на станціях залізниць 1893 р., на півдні імперії кореспонденція приймалася і видавалася у дев’яти залізничних поштових відділеннях: Бендерах, Долинському, Катеринославі, Маріуполі, Миколаєві, Одесі, Севастополі, Унгенах і Феодосії) [37, с. 899-905];

- міжнародна пошта (участь Російської імперії у поштових конгресах у Лісабоні (1885 р.) і Відні (1891 р.) та телеграфних конференціях у Парижі (1882 р.) і Берліні (1885 р.), сприяла встановленню єдиних міжнародних поштових і телеграфних тарифів і правил міжнародної служби зв’язку) [10, арк. 132; 11, арк. 33; 13, арк. 3-4; 24, арк. X-XVI; 26, с. 100; 30, с. 484];

- польова пошта (26 лютого 1890 р. було затвержено положення “Про польове управління військ” з доповненням № 13 “Положення про поштові і телеграфні установи, підвідомчі польовому управлінню пошт і телеграфів”, за яким організація польових поштових закладів була покладена на обов’язки Головного управління пошт і телеграфів) [26, с. 115-116].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що поштове сполучення при всіх удосконаленнях, вказаних практикою, встановлення перевезення пошт по всім залізничним лініям і за допомогою водного транспорту, не могло вже задовольняти постійно ростучим вимогам, які ставило життя у всіх своїх проявах. На допомогу пошті з’явився телеграф, який у більшості держав, у тому числі і в Російській імперії, початково розвивався і діяв самостійно, а потім з’єднався з поштою, за однорідністю своїх цілей.

За останнім кардинальним реформуванням галузі зв’язку за царських часів, у результаті чого виникла нова окружна система управління, Одеський і Кишинівський поштово-телеграфні округи органічно увійшли до загальної пошто-

во-телеграфної мережі Російської імперії. Проте негативні наслідки реформи, як-то поєднання поштової і телеграфної справи в руках одного службовця, значно гальмували розвиток зв'язку.

Динамічний розвиток комунікацій зв'язку Російської імперії сприяв соціально-економічному розвитку держави, одночасно економічний поступ спонукав до розширення і покращення поштових магістралей і телеграфних ліній. Саме ці питання вимагають подальшого ретельного дослідження проблеми.

Myronova I. S.

POSTAL AND TELEGRAPH SERVICE IN SOUTHERN OF RUSSIAN EMPIRE IN THE REIGN OF ALEXANDER III (1881–1894 years)

Summary

Based sources, including archival material, the article discusses the development of the telecommunications sector in the Russian Empire during the reign of Alexander III. Special attention is paid to the reform of the postal and telegraph 1884-1885 years, As well as features of its holding in the south of Ukraine.

Keywords: *mail, telegraph, reform, post and telegraph district, post and telegraph offices.*

Миронова И. С.

ПОЧТОВО-ТЕЛЕГРАФНАЯ СВЯЗЬ НА ЮГЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ГОДЫ ПРАВЛЕНИЯ АЛЕКСАНДРА III (1881 – 1894 гг.)

Реферат

На основе источников, в том числе и архивных материалах, в статье рассматривается развитие отрасли связи в Российской империи в годы правления Александра III. Осо-

бенное внимание уделяется почтово-телеграфной реформе 1884-1885 гг., а также особенностям ее проведения на территории юга Украины.

***Ключевые слова:** почта, телеграф, реформа, почтово-телеграфный округ, почтово-телеграфные учреждения.*

Джерела та література

1. Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1916 год. Издание Бессарабского Губернского Статистического Комитета под редакцией Н. Н. Бобровского. Год 34-й. – Кишинев: Типография Бессарабского Губернского Правления, 1916. – 228 с.
2. Адрес-Календарь г. Симферополя на 1913 год. – Симферополь: Типография Г. М. Эпеля, 1913. – 136 с.
3. Адрес-Календарь г. Симферополя. – Симферополь: Типография Г. М. Эпеля и Ф. Т. Коршунова, 1911. – 295 с.
4. Адрес-Календарь Николаевского градоначальства на 1913 год. Издание Канцелярии Николаевского Градоначальника. - Николаев: Электрическая типо-литография бр. Л. и И. Белолипских, 1913. – 178 с.
5. Адрес-календарь Одесского Градоначальства на 1908 год. Издание “Ведомостей Одесского Градоначальства”, 1908. – 321 с.
6. Бизина В. Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта) / В. Г. Бизина. – К.: [Б.в.], 2000. – 91 с.
7. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.87, оп.1, спр.55, 82 арк.
8. ДАМО, ф.87, оп.1, спр.65, 28 арк.
9. ДАМО, ф.87, оп.1, спр.70, 179 арк.
10. ДАМО, ф.87, оп.1, спр.75, 140 арк.
11. ДАМО, ф.87, оп.1, спр.77, 71 арк.

12. ДАМО, ф.87, оп.1, спр.102, 191 арк.
13. ДАМО, ф.87, оп.1, спр.886, 14 арк.
14. Державний архів Одеської області, ф.307, оп.7, спр.1, 307 арк.
15. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.82, оп.1, спр.13, 45 арк.
16. ДАХО, ф.82, оп.1, спр.16, 227 арк.
17. Дзюбин И. И. Выхожу на связь / И. И. Дзюбин. – М.: Знание, 1979. – 159 с.
18. Жарков С. Почта и телеграф в России / С. Жарков // ПТЖ. – 1896. - №4. – С.550-584.
19. Земская почта / Большой филателистический словарь. – М.: Радио и связь, 1988 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_philately/821/%D0%97%D0%95%D0%9C%D0%A1%D0%9A%D0%90%D0%AF
20. Кондиции на содержание вольных почтовых станций // Сборник распоряжений по главному управлению почт и телеграфов за 1886 г. – Ч.1. – № 7. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1886. – С.357–383.
21. Кондиции на содержание казенных почтовых станций // Сборник распоряжений по главному управлению почт и телеграфов за 1886 г. – Ч.1. – № 7. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1886. – С. 317-344.
22. Кофман В., Калин Р. Одесская почта (фрагменты истории) / В. Кофман, Р. Калин. – Одесса: МП “Брок-Сервис-Мэн”, 1998. – 57 с.
23. Коханский В. Одесса и ее окрестности. Полный путеводитель и справочная книга с тремя планами и 34 рисунками / В. Коханский. – Одесса: “Слав. тип.” Н. Хрисогелос, 1891. – 492 с.
24. Краткий обзор деятельности главного управления почт и телеграфов с почтово-телеграфною статисти-

- кою за 1885 год. Издание главного управления почт и телеграфов. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1887. – XVII; 56 с.
25. Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов // Под ред. Н. А. Мальцевой. – Ленинград: Главполитграфпром СССР, 1966. – 335 с.
 26. Министерство внутренних дел. Исторический очерк. Приложение второе. Почта и телеграф в XIX столетии. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1901. – 248 с.
 27. Москвич Г. Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму с приложением: алфавита, русско-татарского словаря (Крымское наречие), восьми карт Крыма, планов: Алупки, Севастополя, Симферополя, Ялты и Феодосии, расписания рейсов пароходов РОПиТ и пр. Издание одиннадцатое / Г. Г. Москвич. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1902. – 294 с.
 28. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти / В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков, В. Іванов, В. Юрій. – К.: [Б.в.], 2002. – 327 с.
 29. Почта. Телеграфъ [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://yahoo.okis.ru/pozhta.html>
 30. Почтово-телеграфный журнал (отдел официальный). – 1892. – № 29. – С. 484.
 31. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф.1289, оп.2, спр.704, 2 арк.
 32. РДІА, ф.1289, оп.2, спр.845, 605 арк.
 33. РДІА, ф.1289, оп.2, спр.906, 13 арк.
 34. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. В двух частях. – Часть вторая. Телеграфная. Издание Главного Управления Почт и Телеграфов. – СПб.: Типография Высочай-

- ше утвержденного Товарищества “Общественная Польза”, 1896. – 658 с.
35. Сборник распоряжений по главному управлению почт и телеграфов за 1886 г. – Ч.1. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1886. – 1122 с.
 36. Соколов Н. И. Перевозка почт на пароходах в России / Н. И. Соколов // ПТЖ. – 1896. – № 3. – С. 425–449.
 37. Список местных учреждений почтово-телеграфного ведомства за 1893 год. – СПб.: [Б.в.], 1893. – 945 с.
 38. Список почтово-телеграфных, почтовых и телеграфных учреждений по Херсонской губернии. – Херсон: [Б.в.], 1893. – 27 с.
 39. Стеткевич А. С. Почта и телеграф в царствование императора Александра III / А. С. Стеткевич // ПТЖ. – 1901. – № 6. – С.564-590.
 40. Стеткевич А. С. Почта и телеграф в царствование императора Александра III / А. С. Стеткевич // ПТЖ. – 1901. – №7. – С.650-700.
 41. Страницы истории Крыма в почтовых выпусках (справочник) / Авторы-составители: Я. Г. Дубоссарский, В. Г. Зарубин, В. И. Ляшенко, Н. И. Ермохин, А. О. Волочаев, С. А. Волкова. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2006. – 128 с.